

Ukážka z knihy Ako umiera demokracia: Hitlerov nástup k moci a úpadok Weimarskej republiky

Autor: Benjamin Carter Hett

Preložil: Martin Sliz

Prvé náznaky toho, že sa v studenej berlínskej noci niečo zomelie, cítiť už pár minút po deviatej večer. Študent teológie Hans Flöter strávil deň v Štátnej knižnici na ulici Unter den Linden a teraz kráča domov. Na námestí pred impozantnou budovou ríšskeho snemu začuje rinčanie skla z rozbitého okna. Na hluk upozorní pochôdzkara Karla Buwerta, ktorý práve hliadkuje vo svojom rajóne. Flöter považuje svoju občiansku povinnosť za splnenú a odíde domov. K Buwertovi smeruje aj Werner Thaler, sadzač nacistických novín Völkischer Beobachter (Ľudový pozorovateľ). Vo chvíli, keď sa k sebe priblížia, sa obom zdá, že cez okno na prvom poschodí vidia kráčať postavu s fakľou. Buwert na svetlo vystrelí, no bezvýsledne.

Znepokojivé správy však prichádzajú aj naďalej. O 21.15 hod. sa pred policajnou stanicou pri Brandenburskej bráne objaví mladý muž vo vysokých vojenských čižmách a v čiernom kabáte a nahlási, že v ríšskom sneme horí. Policajti si dôkladne zaznamenajú čas aj obsah oznámenia, no v zhone sa zabudnú muža opýtať na meno. Jeho identita zostáva dodnes záhadou.

O pár minút už cez sklenú kupolu nad rokovacou sálou vidieť jasnú žiaru plameňov. O 21.27 hod. sála vybuchne. Hasiči a policajti zápasia s devastačným požiarom v samotnom srdci budovy.

Dve minúty pred explóziou polícia zatkla podozrivého muža zakrádajúceho sa chodbou neďaleko horiacej sály. Z dokladov zistia, že je to Marinus van der Lubbe, dvadsaťštyriročný pomocný murár z holandského Leidenu. Van der Lubbe je od pol pása nahý a značne sa potí. Ochotne sa prizná, že budovu podpálil on. V tej chvíli nikomu ani nenapadne, že by niečo také dokázal spáchať sám.

Hasiči sa nezastavia, vodu čerpajú z neďalekej Sprévy aj z okolitých hydrantov. Horiacu sálu obstrejú z každej strany. V priebehu sedemdesiatich piatich minút požiar dostanú pod kontrolu.

Ríšsky snem stále horí, keď sa pred ním zhromaždia vrcholní predstavitelia moci. Ako prvý dorazí Hermann Göring, pruský nacistický minister vnútra. Pár minút po ňom priväza čierna limuzína značky Mercedes nového kancelára Adolfa Hitlera a šéfa propagandy Josepha Goebbelsa. Na mieste je aj prívetivý a vždy dokonale oblečený vicekancelár Franz von Papen. Pôsobí pokojne. Šarmantného tridsaťdvaročného šéfa tajnej polície Rudolfa Dielsa vyrušili, práve keď mal v štýlovej kaviarni Kranzler na ulici Unter den Linden rande („najnepolicajnejšie rande“, ako ho neskôr nazve). Diels prichádza práve včas, aby nepremeškal tirádu nového kancelára. Zdá sa, že Hitler už vie, kto požiar spôsobil. Kancelár stojí na balkóne oproti horiacej sále, na tvári sa mu mihoce odraz plameňov. Zúri: „Už žiadne zľutovanie... Každý jeden komunistický funkcionár bude na mieste zastrelený. Poslanci komunistov odvisnú ešte dnes v noci!“

Göring onedlho vydá oficiálne tlačové vyhlásenie obsahujúce Hitlerove priania. Najprv v ňom opíše rozsiahle poškodenie budovy, potom nazve požiar „najohavnejším bolševickým teroristickým útokom v celej histórii Nemecka“ a „signálom na rozpútanie krvavého povstania a občianskej vojny“.

Spoločne s oficiálnou verziou sa začne šíriť aj celkom iný príbeh. Ešte pred polnocou odošle rakúsky reportér Wiener Allgemeine Zeitung (Viedenské všeobecné noviny) Wili Frischauer z Berlína správu: „Je takmer isté, že za požiarom, ktorý ničí ríšsky snem, stoja žoldnieri Hitlerovej vlády.“ Frischauer sa domnieva, že títo „žoldnieri“ sa dovnútra dostali cez tunel spájajúci budovu snemu s oficiálnou rezidenciou jeho predsedu, ktorým nebol nikto iný ako Hermann Göring.

Novinári píšú články o zločinoch. Vláda spúšťa zatýkanie. Dve vlny prebehnú ešte počas toho, ako hasiči zápasia s horiacou budovou. Berlínska polícia podľa dôkladne pripraveného zoznamu zatýka komunistov, pacifistov, duchovných, právnikov, umelcov, spisovateľov, skrátka každého, kto by podľa

nej mohol byť nepriateľom nacistov. Policajti ich privádzajú do budovy veliteľstva na Alexanderplatz a o všetkom starostlivo a podľa zákona vytvoria záznam.

Paralelne s políciou začnú zatýkať aj berlínske jednotky SA. Majú vlastné zoznamy a na rozdiel od policajtov žiadne oficiálne záznamy nevedú. Zadržaných zatáhujú do opustených pivníc, skladov, dokonca vodných veží, kde ich bijú a trýznia na milión spôsobov. V mnohých prípadoch väzňov zabijú. Berlínčania týmto miestam zakrátko dajú nové meno: „divoké koncentračné tábory“.

Je pondelok 27. februára 1933, Weimarská republika a nemecká demokracia zažívajú svoju poslednú noc.

ADOLF HITLER BOL v čase vypuknutia požiaru kancelárom Nemeckej ríše presne štyri týždne. Do funkcie sa dostal ústavnou, dokonca demokratickou cestou. V posledných dvoch voľbách, ktoré sa konali rok predtým, získala jeho strana najvyšší počet kresiel v ríšskom sneme (*Reichstag*), teda v nemeckom parlamente. Ctihodný osemdesiatpäťročný poľný maršal a nemecký prezident Paul von Hindenburg ho koncom januára síce nechotne, no podľa pravidiel vymenoval za kancelára a dal mu možnosť poskladať vládu. Hindenburg si dal jedinú podmienku: ministrov obrany a zahraničia si vyberie on. Okrem toho sa dohodli, že Franz von Papen, ktorý sa v roku 1932 nakrátko stal kancelárom, bude Hitlerovým zástupcom. Hindenburg považoval katolíka Papena za svojho chránenca aj napriek tomu, že ako oddaný protestant mal ku katolíkom d'aleko.

Hitlerov kabinet sa ujal vládnutia 30. januára. Svojím zložením bol ešte pravicovejší ako Papenov „kabinet barónov“. Napriek tomu nevzbudzoval iný dojem ako predchádzajúce vlády Weimarskej republiky. Opäť ho tvorila koalícia a kľúčové ministerstvá obsadili predstavitelia prosystémovo naladenej pravicovej Nemeckej národnej ľudovej strany, konzervatívne orientovanej organizácie vojnových veteránov nazývanej Ocelová prilba a hŕstka systémových nestraníkov. Okrem pozície kancelára obsadili nacisti len dva ďalšie rezorty: ministrom vnútra sa stal ostrieľaný nacistický politik Wilhelm Frick a Hitlerova pravá ruka Hermann Göring sa ujal funkcie ministra bez kresla (člen vlády bez zodpovednosti za konkrétne odvetvie). Málokto si v tom čase uvedomoval, akú kľúčovú rolu zohrá to, že Göring zároveň dostal kreslo ministra vnútra najväčšieho štátu Weimarskej republiky, Pruska. Jeho územie tvorilo tri pätiny Nemecka a rovnako to bolo s počtom obyvateľov. Policajný zbor Pruska mal päťdesiat tisíc príslušníkov. Armádu celého Nemecka tvoril len dvojnásobný počet mužov.

Väčšina skúsených komentátorov v tomto období zastávala názor, že politická pozícia Hitlera je slabá. Podobne ako jeho troch predchodcov aj Hitlera dosadil do funkcie úzky okruh vplyvných mužov z Hindenburgovho blízkeho okolia. Chceli využiť Hitlerovo nadanie šíriť demagógiu a jeho masívna podpora im mala pomôcť pri presadzovaní vlastnej agendy. Vedeli, že bez Hitlera by vo voľbách utrpeli prehru a ich ciele by sa nenaplnili. Domnievali sa, že Hitlera majú celkom v hrsti. A prečo by nie? Medzi týmito mužmi boli predsa ľudia ako vicekancelár von Papen a prezident Hindenburg, teda aristokrati zrodení štát v čele a vojenský dôstojníci so skúsenosťami s vojenským velením. Hitler bol len bezvýznamným synom neznámeho rakúskeho colníka bez väčšieho vzdelania. V materinskom jazyku robil chyby. Štyri roky nepretržite slúžil na západnom fronte a dosiahol len hodnosť slobodníka (*Gefreiter*), pretože mu – podľa slov jedného z jeho veliteľov – na čatára chýbali vodcovské schopnosti. Hindenburg ho na základe jeho nejasného pôvodu a hodnosti, ktorú dosiahol, pohrdavo nazýval „českým vojakom“. Iste, na mítingoch alebo v sieňach pivárni dokázal zaujať spodinu, ale nebol to džentlmen. Chýbala mu schopnosť vládnuť. Bolo až pozoruhodné, ako jednomyselne sa tento názor tiahol naprieč celým politickým spektrom. „Najali sme ho,“ seabedome napísal Papen o Hitlerovi. „O pár mesiacov ho zatlačíme do rohu tak, že bude skuvíňať.“ Nezávislý nacionalistický politik Gottfried Treviranus po rokoch napísal, že každý, koho poznal, očakával, že „Hitlera zdolá falanga pozostávajúca z Hindenburga, armády a ústavy“. Šéfredaktor sociálnodemokratického periodika *Vorwärts* (Vpred) Friedrich Stampfer sa svojho zahraničného dopisovateľa pýtal, či naozaj verí, že „táto vreštiaca gorila bude schopná vládnuť“, a dodal, že podľa neho vydrží Hitlerov kabinet maximálne tri týždne. Mladý stolár Max Fürst, ktorý sympatizoval s krajinou ľavicou (jeho spolubývajúci, radikálny právnik Hans Litten, sa preslávil tým,

že pred dvomi rokmi viedol krížový výsluch Hitlera na berlínskom súde), si myslel, že „horšie ako Papenova vláda to už zrejme byť nemôže“.

Samozrejme, každý poznal Hitlerovu agresívnu rétoriku. V prejavoch rovnako ako vo svojich chaotických pamätiach *Mein Kampf* nadával na „Židov“ aj na „marxistov“. Mužov, ktorí po uzavretí prímeria vybudovali nový demokratický režim, považoval za „novembrových zločincov“ a mierové podmienky, ktoré dohodli, boli zradou nemeckého národa a jeho odvážnej armády. Hitler otvorene hovoril o potrebe vojny, vďaka ktorej by Nemecko získalo *Lebensraum*, „životný priestor na východe“. Najmä v posledných rokoch sa jeho hnutie správalo voči oponentom čoraz agresívnejšie a Hitler hrozil, že ak sa dostane k moci, bude to ešte horšie. „Hlavy sa budú váľať v piesku,“ povedal pod prísahou pred súdom v roku 1930 počas procesu s tromi vojenskými dôstojníkmi, ktorí boli zároveň prívržencami NSDAP.

Existuje domnienka, že moc prinúti každého správať sa rozumne. Aj radikálov. A v politike išlo o takmer univerzálnu skúsenosť. Sociálni demokrati boli v roku 1933 už len vyblednutým a roztrášeným tieňom revolucionárov pred roka 1914. Ich popularita medzi voličmi dramaticky klesala. Podpora SPD sa prepadla z tridsaťdeväť percent v roku 1919 na dvadsať percent v roku 1932. Ľudia okolo prezidenta Hindenburga počítali s tým, že vládnutie spraví s nacistami presne to, čo urobila Weimarská republika so sociálnymi demokratmi. Začiatkom roka 1933 si to myslelo veľa Nemcov. Jeden bystrý komentátor, prekvapený umierneným tónom Hitlerovho prvého prejavu vo funkcii kancelára, uviedol, že premýšľal, či „je možné, že Hitler kancelár bude myslieť inak ako Hitler kandidát“.

Už prvý týždeň Hitlerovej vlády priniesol viac dôvodov na obavy ako celé Papenovo funkčné obdobie. Násilie oddielov SA, ktoré sa húfne verbovali do radov polície, neprestalo rásť. Rušili sa opozičné periodiká a politické podujatia. Iné politické zoskupenia mali čoraz väčšie problémy viesť akúkoľvek kampaň. Skutočný obrat však priniesol až požiar v ríšskom sneme.

Stretnutie Hitlerovho kabinetu sa konalo hneď na druhý deň po požiaru o jedenástej hodine. Ríšsky minister vnútra Frick predložil text s názvom Dekrét ríšskeho prezidenta von Hindenburga na ochranu ľudu a štátu, ktorý vstúpil do histórie ako Dekrét o požiaru v ríšskom sneme. Dokument vyjadroval Hitlerovu teóriu, že požiar bol signálom na rozpútanie komunistického prevratu. Ak sa štát chce ubrániť, potrebuje výnimočné právomoci. Dekrétom boli obmedzené občianske slobody zakotvené v nemeckej ústave. Režim odteraz mohol väzniť bez súdu kohokoľvek, koho považoval za politickú hrozbu. Rušila sa sloboda prejavu, sloboda zhromažďovania a združovania, listové tajomstvo, tajomstvo správ podávaných telegraficky aj ochrana pred neoprávneným prehľadávaním. Ríšskej vláde dával dekrét okrem toho aj právomoc vymeniť vládu ktoréhokoľvek federálneho štátu, „ak neprijme opatrenia nevyhnutné na obnovenie bezpečia a poriadku“. Vláda dekrét schválila a ešte v ten deň sa z neho vďaka Hindenburgovmu podpisu stal zákon.

Významný odborník v oblasti práva Ernst Fraenkel nazval tento dekrét „ústavnou listinou“ Hitlerovej ríše. Vytvoril totiž právne zázemie všetkých zatýkaní a deportácií, vzniku koncentračných táborov aj neslávne známej tajnej polície gestapo. Nacistom umožnil tiež zrušiť nemecký federálny systém a získať tak moc aj v jednotlivých štátoch federácie. Požiar v ríšskom sneme v roku 1933 znamenal bod zlomu pre takmer celú nemeckú populáciu. Ostrieľaný berlínsky novinár Walter Kiaulehn ukončil smutnú knihu o svojom rodnom meste napísanú po vojne slovami: „Najprv horel ríšsky snem, potom knihy a onedlho synagógy. Potom plamene zachvátili Anglicko, Nemecko, Francúzsko a Rusko...“

AKO SA TO MOHLO STAŤ?

Dodnes je to jedna z najväčších otázok ľudskej histórie. Následky Hitlerovho vládnutia poznáme až príliš dobre: rozpútal najničivejšiu vojnu, akú kedy svet zažil, sprevádzanú takým rozsiahlym a bezprecedentným masovým vyvražďovaním, že odborník na právo Raphael Lemkin musel pre túto činnosť vymyslieť nové slovo – genocída.

Aby sme pochopili, ako sa to celé mohlo udiať, je potrebné pomenovať ten mimoriadny a zúfalý faktor, vďaka ktorému vyrástol Hitler a nacizmus. Tým faktorom je weimarské Nemecko. Za istých okolností ho možno považovať za vtedajší vrchol ľudskej civilizácie. Ústava

z roku 1919 bola základom vzniku najmodernejšej demokracie, ktorá úzkostlivo dbala na to, aby bol jej proporčný volebný systém čo najspravodlivejší a aby chránila individuálne slobody a práva a napomohla k rovnosti pohlaví. Spoločenský a politický aktivisti si však vydobyli ešte väčšie úspechy. V Nemecku existovalo najprominentnejšie hnutie za práva gayov na svete. Aktívne feministky, ktoré práve získali právo voliť, presúvali svoju pozornosť na reprodukčné práva. Kampaň proti trestu smrti mala v Nemecku taký úspech, že „sekera“ nebola prakticky nikdy použitá. V novovzniknutej republike si robotníci vybojovali osemhodinový pracovný čas za neskrátenú mzdu. A poľských a ruských Židov priťahovala nemecká tolerancia a otvorenosť.

Nemecko však nebolo svetovou jednotkou len v politickom a spoločenskom aktivizme. Ešte pred rokom 1914 povedal Pablo Picasso svojmu priateľovi, že ak má syna, ktorý túži maľovať, mal by ho poslať na štúdiá do Mníchova, nie do Paríža. Nemeckí expresionistickí maliari a maliari nového realizmu (Ernst Ludwig Kirchner, Emil Nolde, George Grosz, Otto Dix) tvorili najúžasnejšie a najprovokatívnejšie obrazy tej doby. Bauhaus produkoval architektov a dizajnérov, ktorých myšlienky ovplyvňujú tieto oblasti dodnes. Rovnako v hudbe nemohla žiadna krajina na svete konkurovať neobyčajným nemeckým orchestrom, súborom ani sólistom. Či už išlo o komplikované klasické skladby Richarda Straussa a Paula Hindemitha, alebo o vzrušujúce moderné miešanie žánrov ako v prípade Bertolta Brechta a Kurta Weilla, aj tu boli Nemci popredu. Filmy? Berlín pripomínal druhý Hollywood a s režisérmi ako Fritz Lang, G. W. Pabst alebo F. W. Murnau bol dokonca na vyššej umeleckej úrovni ako americký originál. Vďaka spisovateľom ako Alfred Döblin, Franz Kafka (ktorý sa presťahoval do Nemecka na sklonku života) a bratom Thomasovi a Heinrichovi Mannovcom sa Nemecko mohlo porovnávať s kýmkoľvek na svete aj na poli literatúry.

Rovnako jeho reputácia na poli vedy a vzdelania bola takmer bezkonkurenčná. Nemčina bola v dvadsiatych rokoch dvadsiateho storočia jazykom zhruba tretiny časopisov o fyzike. Albert Einstein bol profesorom v Berlíne a jeho priateľ a nositeľ Nobelovej ceny za chémiu Fritz Haber viedol na berlínskom predmestí v časti Dahlem Inštitút cisára Viliama pre fyzikálnu chémiu a elektrochémiu. Práve vysoká úroveň nemeckej vedy a univerzít je zrejme vysvetlením toho, prečo bola krajina v tom čase svetovým lídrom v oblasti chémie a farmácie a americkým autám šliapala na krk ak nie kvantitou, tak jednoznačne kvalitou.

Nemecko sa dlho považovalo za krajinu básnikov a mysliteľov, v dvadsiatych rokoch dvadsiateho storočia však prekonalo aj svoju dlhodobú reputáciu. Napriek tomu z tejto osvietenej, kreatívnej a supermodernej demokracie vyrástol ten najkrutejší režim v histórii ľudstva. Hitlerova ríša kreativitu Weimarskej republiky dokonale a natrvalo zničila. Mnoho Nemcov dodnes oplakáva to, čo stratili. „Opatrní Nemci už síce v Európe nikoho nestrašia, ale v nikom ani nevzbudzujú nadšenie,“ posťažoval sa v roku 2000 vydavateľ Wolf Jobst Siedler. Dodnes nie je úplne možné porozumieť tomu, ako sa to mohlo stať. Miera barbarstva, ktorej bola schopná taká rozvinutá civilizácia, mátie najvnútornejšie presvedčenie aj intuíciu.

V jednej veci je Hitlerov režim celosvetovým unikátom: všetci historici sa jednomyselne zhodujú, že to bola katastrofa, ktorá nepriniesla absolútne žiadne pozitíva.

Takéto zvláštne vyznamenanie nemožno udeliť ani Sovietskemu zväzu pod vládou Josifa Stalina. Je to však jediná vec, na ktorej panuje zhoda. Hitlerovo Nemecko je čosi ako historický Rorschachov test. Premietame si doň čokoľvek, o čom sme presvedčení, že je tým najhorším v politike. Naše myšlienky pritom kopírujú našu osobnosť, každý to skrátka vidí inak. Tento typ projekcie vplýva aj na rôzne vysvetlenia, ako vznikol Hitlerov režim, čo znamená, že historici prichádzajú s protichodnými verziami pádu Weimarskej republiky.

Malo Nemecko v roku 1933 problém s nedostatkom alebo s prebytkom demokracie? Zvíťazil nacizmus preto, že elity mali nekontrolovateľnú moc, alebo preto, že obyčajní Nemci sa nedokázali správať ako zodpovední občania? Boli nacisti spiatočnícki alebo až nebezpečne moderní? Bol nacizmus špecifickým problémom Nemecka alebo išlo o prejav krízy, ktorá mala väčšie rozmery? Ide o záležitosť dejinných udalostí, ktoré vytvorilo pár „silných mužov“, alebo dostala Hitlera k moci hlboká celospoločenská kríza? Znamenali pre nacistov kresťania, predovšetkým nemeckí evanjelici, kritickú skupinu voličov alebo sa Hitlerov vzostup udial navzdory hodnotám nemeckých

luteránov, kalvínov a katolíkov? Nástup Hitlera k moci bol nevyhnutný – veľký britský historik A. J. P. Taylor ho označil za také prekvapenie, ako keď sa rieka vleje do mora – alebo išlo o takú náhodu, že sa takmer neudial?

Už od roku 1933 sa Hitlerov nástup k moci snažia vysvetliť historici, filozofi, právnici, psychológovia, politici, umelci, spisovatelia, hudobníci, zabávači, ktorí sa venujú spoločenskej satire, a mnohí ďalší. Priniesli množstvo rozličných odpovedí a mnohé z nich sú naozaj prenikavé. Je teda vôbec potrebné opäť sa k tomu vracieť a treba k tomu ešte niečo dodať?

Na túto otázku existuje niekoľko odpovedí.

Po prvé, historické poznanie funguje ako pomalé ukladanie sedimentu. Stále pribúdajú nové vrstvy. Špeciálne to platí pre nemecké dejiny dvadsiateho storočia. V neprístupných archívoch Nemecka (predovšetkým východného) a Sovietskeho zväzu sa ukrývalo toľko dôležitých materiálov, že až koniec studenej vojny priniesol významný posun v tom, čo dnes vieme o období nacizmu. Historici dodnes hľadajú a bádajú v týchto nových dokumentoch a spracúvajú ich.

Jedným z dôsledkov tohto procesu je, že o veľkom množstve poznatkov o nacistickom Nemecku, ktoré boli považované za fakty, sa v priebehu času ukázalo, že ide o zvyšky nacistickej propagandy. Proces denacifikácie a súdy s vojnovými zločincami, ktoré prebiehali koncom štyridsiatych a začiatkom päťdesiatych rokov, zapríčinili, že svoj príbeh aktuálnej situácii prispôbili tisíce významných postáv tretej ríše. Mnoho vzdelaných vedcov zastávalo ideu, že Hitler bol akýmsi „nečlovekom“, „mužom bez vlastností“, ktorý, pokiaľ nevystupoval na mítingu, vlastne ani nežil. To, že Hitler obetoval celý svoj súkromný život, aby sa odovzdal národu, je však v skutočnosti iba podvedomá práca s myšlienkou nacistickej propagandy.

Súčasťou príbehu je aj generačná obmena. V každom období nazeráme na minulosť podľa toho, ako vnímame samých seba, a s ohľadom na naše skúsenosti. V jednom období si všímame veci, ktoré sme v inom prehliadli. Z tohto dôvodu sa dejiny neustále menia.

V deväťdesiatych rokoch dvadsiateho storočia sme si užívali koniec studenej vojny a domnelé definitívne víťazstvo demokracie a liberálneho kapitalizmu. A odvtedy sa svet zmenil. Oveľa viac nás trápí globalizácia a impulz, ktorý dala pravicovému populizmu. Krása revolučných rokov 1989 – 1991 je preč a čoraz viac sa ukazuje nestabilita sveta, ktorý vznikol po konci studenej vojny. Sužuje nás utečenecká kríza a obrovské množstvo problémov, ktoré môže spôsobiť. Boli sme svedkami teroristických útokov nových rozmerov, ktoré boli v centre pozornosti celého sveta. Všetky tieto udalosti nás s tridsiatymi rokmi dvadsiateho storočia zblížujú omnoho viac než s deväťdesiatymi.

Nastal čas prerozprávať príbeh pádu Weimarskej republiky a nástupu Hitlera nanovo. Ambíciou tejto knihy je zasadiť dianie v Nemecku do medzinárodného kontextu a skúmať jeho dosah. Nacisti podobne ako ďalšie autoritárske populistické hnutia tých čias boli odpoveďou na zdrvivúce víťazstvo globálneho liberálneho kapitalizmu po prvej svetovej vojne. Briti a Američania presadili po vojne usporiadanie sveta založené na úsporných opatreniach (ktoré symbolizovalo splácanie dlhov a reparácií spolu s návratom k zlatému štandardu) a stabilite demokratického zriadenia. Politická logika nevyhnutne spravila z nepriateľov ekonomických škrtov zároveň nepriateľov liberálnej demokracie. Nacisti boli reakciou na zlomové okamihy sveta, v ktorom žili, a väčšina z týchto okamihov siahala do obdobia vojny. Ako môžu byť hranice stanovené na etnickom princípe? Ako sa majú štáty postaviť k právam menších? Čo urobíme s utečencami a ďalšími migrantmi?

Nacisti boli reakciou nielen na globalizáciu a jej dôsledky, ale zároveň aj produktom širších európskych a globálnych trendov. Vedome čerpali z ruských, talianskych, tureckých, britských aj amerických vplyvov. Dokonca aj násilie a teror, ktoré spôsobovali oddiely SA, zapadali do širšieho kontextu.

Nebyť prvej svetovej vojny, nacizmus by nevznikol. Čiastočne preto, lebo mnoho nacistických lídrov a prívržencov slúžilo v zákopoch, kde si privykli na násilie, čo im po vojne znemožňovalo návrat k bežnému životu. No najzásadnejším momentom pre Weimarskú republiku neboli boje, ale spomienky Nemcov na začiatok a koniec vojny. Začiatok a koniec, august 1914 proti novembri 1918, slnečné leto proti sivej jeseni, nadšené zjednotenie proti trpkému rozdeleniu, sny o víťazstve proti

realite katastrofickej porážky. Tieto úvahy sprevádzali všetko, čo sa vo Weimarskej republike odohralo, a zásadne ovplyvňovali spôsob, akým Nemci rozmýšľali o politike. Bez prehánania možno povedať, že odpovede na všetky otázky o Weimarskej republike ležia kdesi v období prvej svetovej vojny.

Vtedajšia situácia vo svete a dedičstvo vojny pomôžu vysvetliť, prečo získali nacisti takú širokú podporu v celom Nemecku. Samotná voličská základňa – pred rokom 1933 zhruba tretina oprávnených voličov – Hitlerovi na uchopenie moci nestačila. Na to potreboval poraziť systém, hlavne prezidenta Paula von Hindenburga a jeho poradcov a armádu, ktorá v rukách držala kľúče k moci. Hitlera mohli tieto konzervatívne sily na jeho ceste kedykoľvek zastaviť. Radšej sa však rozhodli ho využiť, a to aj napriek tomu, že spojenie konzervatívcov a nacistov nikdy nepôsobilo dobre.

V tomto bode začínajú zohrávať dôležitú úlohu jednotlivci. Po roku 1930 sa nemecká politická scéna dostávala do čoraz väčšieho patu. V ríšskom sneme sa nedarilo vytvoriť stabilnú väčšinu, ktorá by hlasovala za zákony a podporovala vládu. V polovici roka 1932 v ňom mali väčšiu časť kresiel komunisti a nacisti, čiže strany, ktoré najviac túžili po zničení demokracie. No keďže každá z nich pochádzala z opačného konca politického spektra, nikdy neboli schopné spolupracovať. Prezident Hindenburg a ním vymenovaní kancelári preto ríšsky snem obchádzali. Opierali sa o právomoci, ktoré im ústava poskytovala počas výnimočného stavu, vďaka čomu mohli vládnuť prostredníctvom dekrétov. Takto mohla malá skupina vrcholných politikov získať obrovskú moc, vďaka čomu mali ich osobné ciele a túžby omnoho väčší význam.

Prezident Hindenburg sa narodil v roku 1847 a bol to človek z inej doby: pruský aristokrat, najobdivovanejší nemecký vojak, oddaný protestant s hlbokou nedôverou voči katolíkom a averziou voči sociálnym demokratom. Ústava mu dávala právomoc vymenúvať aj zbavovať sa kancelárov a od chvíle svojho zvolenia v roku 1925 hľadal cestičky, ako dať republike pravicovejšie nádych a zároveň si zachovať reputáciu nemeckého hrdinu a zjednotiteľa.

K Hindenburgovým najbližším a najvplyvnejším poradcom patrili ďalší ľudia z armády, generál Kurt von Schleicher. Riadil vojenskú „ministerskú kanceláriu“ na ministerstve obrany, čo v praxi znamenalo, že bol hlavným lobistom armády. Nikto si nikdy nemohol byť istý, čo má Schleicher za lubom. Bol sarkastický, prefíkaný a stále plánoval čosi záhadné. V skutočnosti sa Schleicher, podobne ako Hindenburg, snažil weimarskú demokraciu pretvoriť na autoritárskejší a militaristickejší režim. Počas kľúčových rokov 1929 až 1932 to bol najmä on, kto vytváral a ničil kancelárov a vlády a kto hral rozhodujúcu úlohu pri páde republiky.

Presným opakom Schleichera bol človek, ktorý zastával funkciu weimarského kancelára najdlhšie zo všetkých: ekonóm a katolícky odborár Heinrich Brüning. Kým Schleicher bol sarkastický a tajomný vtipkár, Brüning bol úprimný, seriózny racionalista zápasiaci s iracionalitou sveta, ktorému musel čeliť. Bol predurčený na to, aby zastával funkciu kancelára práve v tých najhorších rokoch svetovej hospodárskej krízy, v období medzi rokmi 1930 až 1932. Jeho cieľom však nebolo nájsť cestu von z krízy. Túžil obnoviť suverenitu Nemecka, čo znamenalo zbaviť sa jarma reparácií, ktoré na krajinu uvalila Versaillská zmluva z roku 1919. Na dosiahnutie tohto zámeru neváhal Brüning krízu ešte prehĺbiť.

Vo funkcii kancelára ho vystriedal Franz von Papen, ďalší bývalý vojenský dôstojník a aristokrat, ktorého pôsobenie vo verejnom živote dovtedy nepresahovalo vlastníctvo novín a výkon funkcie poslanca v pruskom parlamente. Papen slúžil v kavalérii a v jazde na koni zrejme naozaj vynikal, z čoho pochádzala aj jeho prezývka „džokej amatér“. Rád sa elegantne obliekal, príjemne sa s ním konverzovalo a rozprával plynule po francúzsky. Túžil, aby sa vzťahy medzi Francúzskom a Nemeckom zlepšili. Ani jeho najbližší spojenci by však nikdy nepovedali, že má v sebe takú silu ako Brüning. Napriek tomu po pár mesiacoch vo funkcii vyrástol a začal si užívať privilégiá, ktoré mu poskytovala moc. Napokon, bol to práve hnev zo straty moci a jeho ranené ego, ktoré napísali poslednú kapitolu pádu weimarskej demokracie.

Samozrejme, nemohol chýbať Adolf Hitler, silný kandidát na post najdôležitejšej osobnosti dvadsiateho storočia. Napriek tomu zostával často nepochopený. Keď sa v roku 1919 dostal do politiky, chýbali mu skúsenosti a zdanlivo aj talent. Nasledujúcich štrnásť rokov zažíval neustály

výsmech a podceňovanie. Ľudia o ňom hovorili, že vyzerá ako čašník zo staničnej reštaurácie alebo ako holič. Štrukturálne problémy ekonomiky a medzinárodné dianie veľmi pomohli nástupu nacizmu, ale prečo sa spomedzi všetkých dostal k takej nevidanej moci práve tento muž?

Jednoznačne sa dá konštatovať, že Hitler priniesol na scénu nezvyčajné nadanie. Mal zriedkavú schopnosť zaujať dav svojím hlasom. Omnoho menej jeho súčasníci rozumeli Hitlerovej tajomnej intuícii. Dokázal pochopiť, čo ľudia cítia a po čom túžia, a predpovedal, čo urobia ďalej. Bol to skúsený herec, ktorý dokázal prispôbiť svoje správanie danej chvíli a publiku. Rovnako ako niekoľko ľudí z jeho najužšieho kruhu aj Hitler bol šikovný politický stratég, ktorý videl spôsoby, ako sa nacisti môžu dostať k moci, a čo je rovnako dôležité, aj to, ako to nepôjde. Na základe toho si vtváral plány.

Ani tento talent Hitlerov úspech celkom nevysvetľuje. Kľúč k jeho masívnej podpore je v tom, ako nacisti odmietali racionálny svet faktov. Slovom autora Hitlerovho životopisu Joachima Festa, Hitler si dokázal „predstaviť nepredstaviteľné“ a „v jeho prejavoch sa opakovane vynáral moment odmietnutia podriaďiť sa trpkkej realite“. Skutočnosť, ktorej Nemci po roku 1918 museli čeliť, bola krutá: prehratá vojna, ktorá národ stála životy dvoch miliónov jeho synov, revolúcia bez širokej podpory, zdanlivo nespravodlivá mierová dohoda a hospodársky chaos sprevádzaný obrovskými spoločenskými a technologickými zmenami. Milióny Nemcov uverili konšpiračným teóriám o tom, ako vojnu ukončila „dýka vrazená do chrbta“ (*Dolchstoß*, doslova „bodnutie dýkou“), a nie porážka, prípadne že sú v zovretí komunistov, kapitalistov, Židov a slobodomurárov. Hitler tomuto úniku z reality dokázal dať hlas lepšie ako ktorýkoľvek iný nemecký politik tých čias.

Odpor k realite sa pretavil do pohrdania politikou alebo, presnejšie povedané, do túžby po politike, ktorá by vlastne nebola politikou – čiže by sa mala stať čímisi, čo sa vylučovalo. Blízky pohľad na to, ako funguje demokracia, totiž nepôsobí veľmi inšpiratívne. Jej súčasťou sú samé dohody, láskavosti a kompromisy. Výnimkou nebola ani Weimarská republika. Množstvo strán, z ktorých každá zastupovala záujmy konkrétnej spoločenskej vrstvy, zápasilo o moc a funkcie a muselo robiť ústupky a dohody vždy, keď to bolo potrebné. Príliš sa im to však nedarilo, a tak sa vlády menili jedna za druhou. V priebehu štrnástich rokov sa ich vystriedalo dvadsaťjeden. Demokracia môže fungovať správne len vtedy, keď sa všetky strany zhodnú aspoň na základných princípoch a na tom, že kompromisy sú možné a nevyhnutné zároveň. Avšak v tridsiatych rokoch bola nemecká spoločnosť silno rozdelená a na kompromisy nebola nálada. Zástancovia republiky často pôsobili ako ochrancovia skorumpovaného systému. V dôsledku toho sa zdalo, že oponenti demokracie, ktorí kázali o akejsi „antipolitike“ jednoty a znovuzrodenia, majú morálne navrch. Hitler bol nadšený, keď ho rasistický filozof Houston Stewart Chamberlain nazval „protikladom politika“. Nacistické kódové označenie Weimarskej republiky bolo *system*. A od pohrdania systémom bol len krôčik k viere, že národ z jeho bezduchej slepej uličky pozdvihne zázračný vodca. Týmto Hitler oslovoval ľudí od začiatku do konca. Samozrejme, nie všetkých. Nemecká spoločnosť nikdy nevytvorila jednoliaty celok. Jeho poslanstvo však presvedčilo dostatočné množstvo ľudí.

Nacisti neurobili po roku 1933 nič, čo by sa neudialo aj pred ich nástupom k moci. Vnímaví pozorovatelia vedeli, čo prichádza. „Diktatúra, odstránenie parlamentu, zničenie všetkých intelektuálnych slobôd, inflácia, teror, občianska vojna,“ napísal v roku 1931 spisovateľ Friedrich Franz von Unruh v slávnej sérii článkov v novinách *Frankfurter Zeitung* (Frankfurtské noviny). Hitler „začal vyhlásením, že musí prísť ďalšia vojna“, dodal liberálny politik Theodor Heuss, ktorý podobne ako nacisti prechovával lásku k iracionalite. Unruh sa však v jednom mylil. Podľa neho sa mali proti Hitlerovmu nástupu k moci postaviť milióny odhodlaných protivníkov. Bohužiaľ, ukázalo sa, že deficit zmyslu pre realitu bol vo Weimarskej republike priveľký.